

kant van het imperialisme, het onderwerpen van de laatste delen van de archipel voordat men kon overgaan tot de ethische politiek, afwezen. Alleen in de uitvoering zou men anders zijn. Otterspeer gebruikt de controverse met de in 1925 opgerichte opleiding Indologie in Utrecht als hulpmiddel om de verwijten die door de voorstanders van de nieuwe opleiding aan Leiden werden gericht te analyseren. Het 'sentimentele' dat Leiden zou aankleven, bestond dan ook niet. Gezien de grote invloed die de Leidse hoogleraren aan de opleiding voor Indische ambtenaren tussen 1901 en 1925 als gevolg van hun monopoliepositie hebben gehad, is het begrijpelijk dat Leiden in het centrum van de ethische politiek stond. Toch lijkt het niet juist de ethische richting als louter liberaal te bestempelen, de voorgedijgedachte was reeds in 1873 in het programma van de AR opgenomen, terwijl de invoering van de ethische politiek samenviel met de komst van het eerste kabinet Kuyper. Ook de bestuurlijke achtergrond van het ethische denken komt niet uit de verf. De nadruk ligt teveel op de ontwikkeling van het denken in Europa, in Indië waar men de bestuurlijke taak moest formuleren en uitvoeren, waren reeds veel eerder ideeën ontstaan, die een voorafschaduwing vormden van de ethische politiek. Deze zijdelingse opmerkingen nemen echter niet weg dat de tekening van het Leidse hooglerarenmilieu tussen 1900 en 1940 voor mij een van de boeiendste bijdragen aan de bundel was.

Een slotvraag of de concentratie op een universiteit niet het gevaar in zich draagt van bijziendheid, valt lastig te beantwoorden. De bundel is ontegenzeggelijk Leids, maar de prestaties waarover geschreven is, waren niet gering. Van onnodig huldebetoon, polemieken of rechtvaardiging is geen sprake. De ontwikkeling per vakgebied is kritisch geanalyseerd. Misschien had men meer kunnen ingaan op de maatschappelijke en politieke context, nu krijgt men wellicht ten onrechte de indruk van een ongestoord wetenschappelijk bestaan in een rustige provincieplaats.

J. van Goor

M. Stavenuiter, *Verzorgd of zelfstandig. Ouderen en de levensloop in Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Dissertatie Groningen 1994, Publikaties van het Gemeentearchief Amsterdam, uitgegeven door de Stichting H. J. Duyvisfonds XXII; Zwolle: Waanders, 1993, 292 blz., f55,-, ISBN 90 6630 430 8).

In deze Groningse dissertatie wordt een vrijwel onbegaan terrein betreden: de geschiedenis van de ouderdom. Terecht meldt de schrijfster dat de geschiedschrijving over ouderen in Nederland nog nauwelijks begonnen is. Na een overzicht over de bestaande literatuur stelt zij de volgende drie vragen: konden ouderen zelfstandig blijven wonen en binnen een huishouden een zelfstandige positie innemen; waren ouderen in staat in het eigen onderhoud te voorzien; hoe werden ouderen in de negentiende-eeuwse literatuur verbeeld, hoe zagen ouderen zichzelf en speelde zelfstandigheid een rol in deze beeldvorming. Het antwoord op de laatste vraag levert naast een aantal platitudes ('Relaties tussen grootouders en hun kleinkinderen zijn in de literatuur overwegend goed') op, dat er in de loop van de negentiende eeuw meer aandacht gaat ontstaan voor de sociale noden van ouderen (wat niet erg schokkend is gezien de groei voor sociale omstandigheden in het algemeen in de literatuur). Meer licht wordt verwacht van een intensief gebruik van de gegevens van het bevolkingsregister van Amsterdam (steekproeven uit de ingeschrevenen van zestig jaar en ouder in de jaren 1861, 1876 en 1891). Dit moet een hevig geduldwerk zijn geweest, maar levert uiteindelijk niet veel meer op dan dat we nu weten in welke mate ouderen in verschillende woonvormen leefden (als hoofd van de huishouding, met

kinderen, inwonend bij zoon of dochter, of in een hofje of tehuis). Het probleem is natuurlijk dat een dergelijke bron alleen zeer formele gegevens oplevert. Welke andere sociale relaties er waren, de aard en intensiteit van dergelijke relaties, dat zijn vragen die daaruit niet te beantwoorden zijn, laat staan de vraag wat dit nu allemaal emotioneel betekende. Dat heeft tot gevolg dat de hoofdvraag, namelijk of ouderen in de tweede helft van de negentiende eeuw (althans in Amsterdam) 'op enige wijze een zelfstandig leven konden leiden', slechts voor een klein deel te beantwoorden valt en dan nog het minst interessante deel (namelijk woonvormen).

Stavenuiter laat verder helder uitkomen hoezeer de meeste ouderen in de negentiende eeuw bijna tot op het sterfbed doorsappelden, waarbij allerlei kleine klusjes, werkzaamheden en diensten werden verricht om een schamel inkomen te behouden. De modernisering van de arbeidsmarkt rationaliseerde dit soort werkzaamheden weg, zodat het voor vele arme ouderen juist moeilijker werd. Stavenuiter neemt zelfs aan dat er een 'kloof' groeide tussen enerzijds gezonde en zelfstandige ouderen en anderzijds zieke, arme en afhankelijke ouderen. Als dit klopt — en daar zou meer onderzoek, zeker ook in andere regio's, naar verricht moeten worden — dan zou haar suggestie wel eens interessant kunnen zijn dat de sterke roep om staatspensioenering aan het eind van de negentiende eeuw vooral voortkomt uit de spanning die deze kloof oproept. Het eindoordeel over het boek is nogal gemengd. Ze heeft ontegenzeggelijk een nieuw terrein aangesneden en een interessante suggestie gedaan voor verder onderzoek. Daar staat echter tegenover dat de uitkomsten niet zeer verrassend en zelfs nogal flets zijn. Wellicht was het bevolkingsregister niet de meest aangewezen bron om deze ambitieuze vraag te beantwoorden. Iets te veelvuldig moet dan ook gewezen worden op de beperkingen van het bronnenmateriaal.

P. de Rooy

S. Bloemgarten, *Henri Polak, sociaal democraat, 1868-1943* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1993; 's-Gravenhage: Sdu Koninginnegracht, 1993, 755 blz., f59,90, ISBN 90 12 08041 X).

Deze dissertatie zal ongetwijfeld het onontbeerlijke standaardwerk blijken over een leven, dat voor onze kennis van de geschiedenis der (sociaal-democratische) arbeidersbeweging van het grootste belang moet worden geacht. Polaks leven is immers verstrengeld met de unieke strijd van de in de Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkers Bond (ANDB) georganiseerde diamantbewerkers voor een menswaardig bestaan en voor de culturele verheffing van deze groep Proletariers. Daarnaast is hij initiator van de oprichting in 1906 van het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (NVV) en voorzitter van het Verbond tot 1909, wanneer Polak uit gram over de uitwerping der Tribunisten uit de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) als voorzitter bedankt. Polak behoort tot de oprichters van deze SDAP en is van die partij enkele jaren voorzitter geweest. Hij is ook het eerste partijlid dat voor de SDAP in de Amsterdamse gemeenteraad en in de Eerste Kamer wordt gekozen. Een belangrijk onderdeel van Polaks leven is een grote liefde voor de natuur en hij ontpopt zich tevens tot een felle verdediger van de Nederlandse taal en tot een strijder voor het behoud van de Nederlandse cultuur en het monumentenbezit. Tenslotte kan gewezen worden op de hartstochtelijke wijze waarop Polak, jood en socialist, het opkomende nazisme bestreden heeft. Verbonden met deze veelheid van activiteiten is een immense journalistieke activiteit, die een beschrijving van zijn leven tot een monumentale opgave maakt.